

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Geen embryoselectie, wel IVF?

In de afgelopen weken trok het onderwerp 'embryoselectie' veel aandacht. Binnen de coalitie dreigde een conflict tussen PvdA en ChristenUnie. In de media klonken grove verwijten in de richting van christelijke politici. In twee artikelen maak ik enkele opmer-

kingen over deze kwestie. Volgende week vraag ik me af hoe christenen ermee moeten omgaan als ze verantwoordelijkheid dragen in een postchristelijke samenleving die andere normen hanteert. In dit artikel ga ik in op de vraag hoe wij als kerken en christenen zelf tegenover embryoselectie moeten staan. Daarmee kom ik uit bij enkele kritische overwegingen rond onze omgang met IVF.

A.L.Th. de Bruijne ■

In dit nummer

<i>Kerkelijk leven</i> - A.L.Th. de Bruijne Geen embryoselectie, wel IVF?	691
<i>Meditatief</i> - T. Dijkema Heerlijk aards!	695
<i>Wandelen met God</i> - B. Luiten Vertrouwen op de grote Heelmeester	696
<i>Van binnen naar buiten</i> - D. Griffioen Laagdrempelig 1	698
<i>Schriftstudie</i> - P.H.R. van Houwelingen Waarom alle Krenzeners leugenaars zijn	701
<i>Synode impressie</i> - W. Tiekstra Indrukken van een synodelid (10)	704
<i>Uit de kerken, Persberichten</i>	

Ernstige erfelijke ziekte

Waar gaat het om bij 'embryoselectie'? Sinds ongeveer 30 jaar kunnen wij als mensen in een laboratorium kinderen verwekken. Buiten het lichaam van de moeder om kan het komen tot versmelting van zaadcel en eicel. Vervolgens kan een embryo dat zo ontstaat in de baarmoeder worden ingebracht en op de normale manier groeien en geboren worden. Zoals bekend heet deze techniek IVF, in vitro fertilisatie, in de volksmond vaak aangeduid als 'reageerbuisbevruchting'. Ook veel christelijke echtparen, die geen kinderen kunnen krijgen maken van deze techniek gebruik. Die laboratoriumsituatie brengt sinds een jaar of tien aanvullende mogelijkheden met zich mee. Voordat een bevruchte eicel in de baar-

moeder wordt ingebracht, kan deze onderzocht worden. Ook van de laatste tien jaar dateren grote doorbraken in het onderzoek van de menselijke genen. Van allerlei eigenschappen maar ook van ziekten en afwijkingen is de genetische achtergrond bekend geraakt. Nog steeds neemt deze kennis toe. Deze combinatie van factoren maakt het mogelijk om na te gaan of een pas ontstane vrucht genetische afwijkingen bezit, die later in het leven tot ziekten zullen leiden. Ook andere eigenschappen, zoals het geslacht kunnen al in dit vroege stadium worden vastgesteld.

Dit onderzoek in het kielzog van IVF heet 'pre-implantatie genetische diagnostiek' (afgekort PGD). Strikt genomen gaat het om diagnostiek: nagaan wat er aan de hand is met de genen. Maar in de praktijk is dit onderzoek onmiddellijk gekoppeld aan selectie. De diagnose wordt niet zomaar ondernomen. De aanleiding ervoor is dat ouders zelf aan zo'n ernstige erfelijke ziekte lijden. Blijkt via deze diagnostiek dat ook hun embryo de ziekte bij zich draagt, dan wordt dit niet terug geplaatst in de baarmoeder. Door alleen gezonde vruchten in te brengen in de baarmoeder, voorkom je dat je als ouders zo'n ernstige ziekte doorgeeft aan je kinderen.

Christenen zelf

Niet voor niets onderscheidde ik in het voorgaande tussen de diagnostiek en de selectie. Weliswaar zijn beide in de praktijk gekoppeld, maar het zou denkbaar zijn dat in de toekomst wel de diagnostiek wordt uitgevoerd maar zonder daarop volgende selectie. Wanneer een ernstige ziekte wordt vastgesteld, kan daarop wellicht corrigerend worden ingegrepen. Ook dat roept ethische vragen op, maar deze zijn anders dan in het geval van selectie.

kan de kerk daarbij positief adviseren en begeleiden?

Volgende week ga ik nader in op de mogelijkheden en problemen bij pre-implantatie genetische diagnostiek en op de vragen die momenteel aan de orde zijn in samenleving en politiek. Eerst moeten we echter helderheid hebben over de vraag hoe wij als christenen zelf over de huidige mogelijkheden moeten oordelen. Kunnen christenen die zulke ernstige ziekten dragen in beginsel gebruik maken van PGD en de daarop volgende selectie? Kan de kerk daarbij positief adviseren en begeleiden?

Als wij om ons heen kijken, constateren we dat de meeste orthodoxe christenen die vraag ontkennend beantwoorden. Bijvoorbeeld de Rooms-katholieke kerk beschouwt een embryo vanaf de conceptie als een menselijk wezen dat niet gedood mag worden. Sterkere of gezondere embryo's kiezen ten koste van zwakkere strijdt

daarmee. Bovendien wijst Rome IVF als zodanig af. Voortplanting is verbonden aan de lichamelijke eenwording van man en vrouw in het kader van de huwelijksliefde. Waar een kind ontstaat in een laboratorium, heeft de mens gescheiden wat God samenvoegde. IVF wordt door Rome beschouwd als tegen de geschapen natuur. Daarmee valt ook PGD af. Zonder IVF is pre-implantatie genetische diagnostiek nu eenmaal onmogelijk.

Beschermwaardigheid

Hieruit blijkt dat het ethische beginsel van de beschermwaardigheid van het embryo hier in geding is. Zowel christenen als niet christenen hanteren dit criterium. Rond die beschermwaardigheid worden drie posities ingenomen. Sommigen vinden een embryo *niet beschermwaardig*. Zij hebben geen principieel probleem met PGD en de daarop volgende selectie. Anderen noemen het embryo *volledig beschermwaardig*. Zij moeten wel komen tot een volledige afwijzing van deze technieken. Onderzoek van een nog niet ingebrachte vrucht is denkbaar, maar de daarop volgende selectie houdt in dat er embryo's afvallen en worden 'weggegooid'. Tussen deze beide uitersten ligt de grote meerderheid van hen die uitgaan van een *toenevende beschermwaardigheid*. Zij wijzen PGD en daarop volgende selectie niet principieel af. Zij zijn er juist blij mee omdat hier een alternatief ligt voor de al langer gangbare prenatale diagnostiek. Bij die laatste wordt een embryo in de baarmoeder onderzocht en bij een ernstige afwijking eventueel geaborteerd. Een embryo in de baarmoeder is volgens aanhangers van deze derde positie echter meer beschermwaardig dan een embryo dat nog niet is ingebracht. Daarom is PGD met daarop volgende selectie ethisch gezien beter dan abortus. Tegelijk betekent de relatieve beschermwaardigheid, waarvan zij uitgaan, dat zij zich wel bezinnen op de grenzen van deze techniek. Niet alles rechtvaardigt de aantasting van een embryo. Tussen andere ethische beginselen (bijvoorbeeld dat je ziekte moet bestrijden en mensen goed moet doen) en dat van de toenemende beschermwaardigheid wordt een verantwoorde balans gezocht. Je mag bijvoorbeeld wel embryo's wegselecteren vanwege een toekomstige ernstige ziekte maar niet omdat de verwachte lichaamslengte je niet aanstaat. Eigenlijk speelt hier dus door het ethische beginsel van de beschermwaardigheid nog een ander ethisch principe heen. Er wordt een afweging gemaakt tussen verschillende vormen van goed of van kwaad. De balans ontstaat in de afweging van twee 'goeden': de waarde van het ongeboren leven en de waarde van het niet door een ernstige ziekte aangetaste leven. Of in een afweging van twee kwaden: aantasten van het ongeboren leven en niet voorkomen dat mensen dodelijk ziek worden terwijl dit wel kan. Dit extra ethische principe is niet alleen aan de orde bij hen die spreken van een toene-

mende beschermwaardigheid. Ook wie volledige beschermwaardigheid voorstaat, krijgt ermee te maken. Zelfs orthodoxe christenen wegen de waarde van het leven van een vrucht af tegen dat van de moeder. Daarom aanvaarden zij meestal abortus provocatus op medische indicatie. Daaruit blijkt dat behalve de beginselen van de volledige beschermwaardigheid en de afweging van kwaden bij hen zelfs nog een derde principe aan de orde is. De waarde van het mensenleven als zodanig gaat uit boven die van gezondheid of andere goede zaken. En het doden van mensenleven is altijd erger dan het laten ontstaan van een ernstige ziekte. Dat betekent tegelijk dat er in beginsel over PGD en selectie gesproken zou kunnen worden wanneer daardoor het leven van andere mensen kan worden gered. In het volgende artikel zal ik een toepassing van PGD noemen waarbij dit aan de orde lijkt.

De ervaring

Orthodoxe christenen gaan er meestal van uit dat een embryo volledig beschermwaardig is. Ook ik sta op dat standpunt. De beschermwaardigheid neemt niet toe naarmate een embryo zich verder ontwikkelt, maar is er al vanaf het eerste begin.

Wel benadruk ik dat we deze beschermwaardigheid niet te sterk moeten verbinden met een opvatting over de status van het embryo. Is dat al een mens, een persoon of individu? Is het menselijk leven, of zelfstandig menselijk leven? De antwoorden op deze vragen zijn niet zonder meer duidelijk.

Vaak is gewezen op het feit dat een embryo in de eerste fase nog kan uitgroeien tot meer dan één individu of omgekeerd dat twee embryo's zich nog kunnen samenvoegen tot één individu. Voor sommigen onderstreept dit juist de beschermwaardigheid: misschien bescherm je zelfs niet één maar twee individuen! Ik vind die redenering niet sterk. Juist dit delen en fuseren laat zien dat er *op dat moment* dus nog geen sprake is van individualiteit. Daarbij komt dat de alledaagse ervaring ook bij christenen lijkt te wijzen naar een soort toename van waarde. Een miskraam van een verder ontwikkeld embryo is zeer ingrijpend, maar het verlies van een embryo in de allereerste fase wordt meestal niet zo zwaar gevoeld. De morning-after pil of andere voorbehoedmiddelen met een gedeeltelijk abortieve werking worden weliswaar afgewezen. Toch worden zij in noodgevallen of uit onkunde ook toegepast en dat met veel minder lading dan een abortus in een later stadium zou hebben. In het kader van IVF nemen christenen bewust voor lief dat bij het terugplaatsen van meerdere bevruchte eicellen in de baarmoeder de meeste daarvan verloren gaan. Dat roept weinig emoties op. Al oud zijn bovendien christelijke posities die ervan uitgaan dat de ziel pas later in het ongeboren kind binnenkomt.

Ik vind dat stuk voor stuk aanwijzingen dat ook christenen intuïtief reliëf aanbrengen in de status van het embryo, met als gevolg toch een zekere neiging om dit als toenemend beschermwaardig te beschouwen.

Schepper

Beter lijkt het mij om hier het geloof in God als schepper en de belijdenis van de mens als zijn beeld in rekening te brengen. Zoals in Genesis 1 de schepping van een mens naar zijn beeld een speciale beslissing van God vormt, zo zie ik het ontstaan van elke nieuwe mens in het licht van

Gods speciale betrokkenheid. God gaat bezig om een mens te vormen die zijn beeld mag vertonen en met wie Hij een relatie van liefde zoekt (vergelijk Ps. 139). Die mens heeft dus in potentie een grote waarde: Gods beeld mag volgens de Bijbel niet worden aangetast. Of er in het eerste stadium dan al sprake is van een mens, geeft voor mij dan niet meer de doorslag. Ik moet terugtreden voor het werk van de Schepper die naar zo'n mens op weg is. Niet vanwege de status van een embryo zelf maar vanwege dit bijzondere scheppende werk van God honoreer ik de volledige beschermwaardigheid van een embryo vanaf de conceptie.

God gaat bezig om een mens te vormen die zijn beeld mag vertonen

Moderne genetische kennis bevestigt mij daarin. We weten immers dat veel eigenschappen van deze toekomstige mens inderdaad genetisch al vastliggen vanaf de samensmelting van zaadcel en eicel. Daarin herkennen wij dat God inderdaad scheppend op weg is naar een concreet mens met een eigen gezicht. Welk recht hebben mensen om dit werk van God af te breken?

Tegen deze achtergrond onderstreep ik de gangbare visie op embryoselectie onder orthodoxe christenen. De techniek van pre-implantatie genetische diagnostiek met daarop volgende selectie is onaanvaardbaar. Christenen doen er goed aan daarvan als cliënt/patiënt geen gebruik te maken en daarmee als arts/onderzoeker niet te werken.

IVF aanvaard

Dit oordeel dat onder orthodoxe christenen gangbaar is, stelt ons volgens mij echter ook voor vragen over onze omgang met IVF. Als predikant heb ik in verschillende situaties positief geadviseerd over IVF en ook van harte meegewerkt aan begeleiding. Maar sinds ik ethiek geef, zijn bij mij vragen gerezen. De bezinning op nieuwe technieken als PGD versterkt deze. PGD en IVF bleken onderling nauw verweven. Zonder IVF geen PGD. Alleen bij een laboratoriumbevruchting is pre-implantatie genetische diagnostiek mogelijk. Maar er bestaat nog een relatie. Bij IVF gebeurt op een andere manier vaak hetzelfde wat wij in PGD afwijzen: embryo's worden beoordeeld op kwaliteit waarna de meest kansrijke geselecteerd worden. Ik weet wel dat in theorie deze selectie achterwege kan blijven, omdat of maar één eicel bevrucht wordt of alle bevruchte eicellen worden teruggeplaatst, eventueel na een periode van invriezing. Maar in de praktijk gaat het vrijwel nooit zonder selectie. Zonder hierover onderzoeksgegevens te hebben, vermoed ik dat ook christelijke ouderparen te goeder trouw vaak in die bredere praktijk meegaan. In de christelijke ethiek is IVF door sommigen onder behoorlijk strenge voorwaarden aanvaard. Professor Douma houdt in zijn boek *Medische ethiek* zelfs de mogelijkheid open dat hij zijn mening moet herzien als de praktijk anders is dan hij voorstaat. Naar mijn indruk is bij veel christenen vooral blijven hangen dat IVF dus 'mag' en raken die voorwaarden in de praktijk gemakkelijk op de achtergrond.

Selectie

Mijn vragen gaan echter nog verder. Want zelfs als aan de genoemde voorwaarden is voldaan, lijkt IVF mij vaak problematisch. Niet alleen in de bewuste selectie maar ook in het invriezen van embryo's of het terugplaatsen van alle bevruchte eitjes zie ik complicaties. Het zijn manieren om onverantwoorde selectie te voorkomen, waarbij minder kansrijke embryo's worden opgeofferd. Ouders zijn oprecht van plan de ingevroren embryo's in de loop van het leven alsnog te voldragen. En door alle embryo's tegelijk in te brengen, voorkom je dat ze worden weggegooid. Ik ben bang dat dit een schijnoplossing vormt. Ook langs deze routes kweken we afvallers en organiseren we een soort selectie.

Bij het ontدooien van ingevroren embryo's gaat een groot aantal alsnog verloren. Het invriezen zelf als menselijke daad vormt dus een factor die mee tot verlies van embryo's en daarmee tot selectie leidt. Iets vergelijkbaars is aan de orde bij het terugplaatsen van meerdere bevruchte eicellen. Daarmee voorkom je dat je bevruchte eicellen moet weggooien, en vergroot je bovendien de kans op innesteling en succes. Hierbij sterven de meeste bevruchte eicellen af. Ze worden opgeofferd in dienst van het succes van het embryo dat het haalt. Wat is dat anders dan een vorm van selectie?

Ook de natuur?

Nu wordt hier tegenin gebracht dat ook in de natuurlijke weg veel bevruchte embryo's verloren gaan. Dat is waar. Wie zal zeggen hoeveel bevruchte eicellen een echtpaar in de loop van het leven ongemerkt is verloren? Toch bestaat er een groot verschil. Bij het ontدooien en bij het inbrengen in de baarmoeder zien wij meerdere bevruchte eicellen *tegelijk*, die ook tegelijk eventueel verloren gaan. In de natuurlijke weg gaat het altijd maximaal om één eikel per vruchtbare periode en dus per keer. Menselijk ingrijpen trekt in één moment samen wat anders over jaren is uitgesmeerd. Daarom kun je de natuurlijke weg ook niet typeren als het opofferen van veel embryo's om andere meer kans te geven. Er is geen sprake van selectie onder de verantwoordelijkheid van mensen.

Juist hier maak ik verschil tussen Gods werk en onze verantwoordelijkheid. Onder Gods regering van ons leven gebeurt het dat veel bevruchte eitjes verloren gaan. Niemand kan met zekerheid zeggen wat daarvan de achtergrond is. Zit dat in de goede schepping ingebakken? Dan zouden we misschien toch wat nuchterder moeten zijn over de waarde van embryo's in de eerste fase. Kennelijk zijn dat dan nog geen mensen. Of vormt het massale verlies van bevruchte eicellen een gevolg van de zondeval? Dat zou echter betekenen dat de mensheid vele malen groter is dan wij denken. Naast de mensen die ooit geleefd hebben zijn er dan miljarden die al vlak na de bevruchting 'stierven'. Dan wonen er in de hemel en op de nieuwe aarde meer mensen die nooit geleefd hebben dan anderen. Dat lijkt weer erg onwaarschijnlijk. Wie weet hier iets van? Niemand. We moeten ons hier daarom zeer bescheiden opstellen. Dat moet ons handelen in deze zaken voorzichtig maken.

Stel dat hier inderdaad sprake is van een massaal verlies aan mensenleven, dan belijden wij dat God in zijn voorzienigheid ook over dit kwaad regeert en ook met dit gevolg van de zondeval zijn goede bedoeling heeft. Een concrete invulling daarvan vormt het feit dat bij al dit ver-

lies aan levens toch ook veel kinderen wel geboren worden. Maar als God uit kwaad goed kan laten voortkomen, betekent dat nog niet dat wij als mensen Hem daarin wel wat mogen nadoen en zelf dit kwaad ter hand nemen (door verantwoordelijk te worden voor het verloren gaan van bevruchte eitjes) met als rechtvaardiging dat er goed uit kan voortkomen. Mijns inziens gaan we dan op de stoel van God zitten. Wat Hij doet, mogen wij niet automatisch ook doen.

Invriezen

Diezelfde voorzichtigheid doet mij terugschrikken voor het invriezen van embryo's. Ik voel daarin een (onbedoeld) verkeerde houding tegenover God als schepper. Hij begint nieuw leven te vormen, maar wij als mensen grijpen in op zijn 'project' en zetten dat letterlijk en figuurlijk 'even in de ijskast'. Dat daarbij uiteindelijk bevruchte eicellen verloren gaan, rechtvaardigen wij bovendien met erop te wijzen dat Hij dat toch zelf ook laat gebeuren in de natuurlijke weg. Welk recht hebben wij daartoe? Dat wij hiermee als mensen boven ons niveau uitgrijpen, herken ik ook als ik aan de complicaties denk. Echtparen kunnen oprecht van plan geweest zijn om ook de ingevroren embryo's ter wereld te laten komen. Maar in de loop van het leven komt er iets tussen. Ze scheiden. Lichamelijk of psychisch kunnen ze niet meer kinderen aan. Eén van beiden (of beiden) sterft. Zullen er genoeg adoptieouders zijn voor zulke ingevroren embryo's? In sommige landen zagen we al onverkwikkelijke juridische procedures. Bovendien krijgen ouders na een aantal jaar een brief waarin ze gevraagd worden hoe het verder moet met hun ingevroren embryo's. Sommigen reageren niet, waarna de kans toeneemt dat de bevruchte eitjes gebruikt worden voor andere doeleinden, zoals stamcelonderzoek. Met het invriezen van embryo's (hoe goedbedoeld ook) neem je als mens een voorschot op de toekomst. Maar wij kunnen die toekomst niet overzien of beheersen. Met zo'n voorschot grijpen we boven onze grenzen uit en bewegen we ons onbedoeld op het niveau van God zelf.

Conclusie

Hiermee wijs ik IVF niet principieel af. Ik maak alleen de voorwaarden nog strikter dan ze in de christelijke ethiek vaak al zijn. Tegen IVF lijkt mij geen bezwaar onder de volgende voorwaarden:

- er worden geen embryo's ingevroren
- er wordt maar één eikel bevrucht en teruggeplaatst
- er wordt (dus) geen selectie gemaakt tussen meer en minder kansrijke embryo's.

Zo zou het in theorie kunnen. Tegelijk wordt daarmee de kans op succes zeer klein, terwijl de kosten hoog zijn en de behandeling zwaar is. Voorzover ik weet, wordt het momenteel in de praktijk in Nederland nergens zo gedaan. Daarom vraag ik mij af of christenen er in de huidige omstandigheden goed aan doen gebruik te maken van IVF. Vinden we van wel, dan moeten we misschien ook genuanceerder gaan oordelen over PGD en daarop volgende selectie. Wijzen wij deze laatste af, dan raakt dat in de huidige samenleving ook de kerkelijke en christelijke omgang met IVF.

Dr. Ad de Bruijne is universitair hoofddocent Ethiek aan de Theologische Universiteit te Kampen en eindredacteur van dit blad.

Heerlijk aards!

Job 42:7-14

T. Dijkema ■

Wat schitterend hoe God Job het goede overvloedig teruggeeft. Hij wordt twee keer zo rijk als voorheen. Ook het aantal levensjaren van Job, honderd veertig, is het dubbele van een gewoon mensenleven: wij worden zeventig (en als wij sterk zijn tachtig). Alleen Jobs kindertal wordt niet verdubbeld. Want de tien kinderen die omkwamen bij de ramp die het huis trof zijn niet kwijt. Je verliest je geliefde nooit totaal. Wij geloven in de opstanding van het lichaam. Of Job dat allemaal beseft heeft, weten we niet. Maar ook zijn gestorven kinderen leven voor God.

Weet u trouwens hoe leuk de namen van die meisjes zijn? In de NBV zijn deze namen niet vertaald, maar ze betekenen zoiets als Duifje, Kaneelbloempje en Oliehoortje. Als de laatste een jongen was geweest, had hij Beauty-Kees kunnen heten (zo geeft Willem Barnard die laatste naam weer).

Sommigen vinden dit slot van het boek wel erg prozaïsch en aards. Gaat het er nu om dat je je rijkdommen weer terugkrijgt? Gaat het nu om aardse schoonheid, mooie meisjes, welvaart en geluk. Is Job toch een sprookje?

In de tijd van Job was aardse welvaart het hoogst denkbare. Leven na dit leven - dat had God nog lang niet allemaal bekend gemaakt. Zegen en geluk worden uitgedrukt in voorspoed en overvloed nu. Pas later openbaart God dat geluk en vrede ook een hogere dimensie hebben. Er is een leven na dit leven. Er is een onberperkt geluk in God. Daarom is wat Job hier ontvangt een voorsmaak van het eeuwige, overvloedige wat God belooft. Ook al moet je hier veel prijsgeven, veel verlies lijden - dat is niet het beslissende. God belooft rijkdom en familie en akkers, zo leert Jezus ons. Niet nu al volledig, maar later zal er overvloed zijn, aan niets gebrek.

Maar er is nog iets. De afloop van dit boek is inderdaad heel aards. Maar dat is ook heel goed en werkelijk. Dit is de realiteit van het leven. In dit bijbelboek kijken wij in de hemel en in de hel. De engelen rondom God krijgen wij in beeld, maar ook de gemene satan. Job doorleeft de diepten van verlatenheid en ontreddeering. Maar het boek eindigt in de schepping van God, in de wereld van alledag. We mogen weer genieten van mooie dingen, mooie mensen, familie om je heen, rijkdom. Daar is het God uiteindelijk om begonnen: om het goede leven.

Geniet van Gods wereld en Gods schepping.

Geniet van je gezin en de vrouw en de kinderen van wie je houdt.

God heeft zijn schepping niet voor niets gemaakt.

De Bijbel weet dat wij vreemdelingen op aarde zijn, hier hebben wij geen blijvende stad. Maar intussen zet God ons nog steeds met beide benen op de grond neer. We krijgen kinderen en genieten van het jonge nieuwe leven. Onze kinderen zijn van God, maar tegelijk zegt Hij: je mag voor hen zorgen, deze wonderen van schoonheid zijn mijn kinderen, maar houd er veel van. We laten de kinderen dopen en zijn blij met de jongeren in de kerk. De vakantie lonkt, dichtbij of ver. Prachtige dingen zijn er te zien in de wereld van God. Het leven in de wereld mag ook geleefd worden. Als we tenslotte naar Job kijken zien we een stralende man in het middelpunt van Gods herstelde wereld.

Zo beeldt hij uit hoe God het leven bedoelt. Hij laat zien wat het leven met God inhoudt: vrijgesproken en overladen met geluk.

Jakobus zal later zeggen (5:10,11): Neem een voorbeeld aan het geduldige lijden van de profeten die in de naam van de Heer spraken. Degenen die standhielden prijzen we gelukkig! U hebt gehoord hoe standvastig Job was, en u weet welke uitkomst de Heer gaf; de Heer is immers liefdevol en barmhartig.

Wees standvastig, wankel niet, wees volop bezig in het leven dat God je geeft. Liefdevol is onze God en barmhartig. Heerlijk om bij deze God te horen!

Ds. Tiemen Dijkema is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zoetermeer.

Vertrouwen op de grote Heelmeester

wandelen met God

De preken vandaag zijn te therapeutisch en te psychologisch.

Ze richten zich te veel op de mensen.

Laat het toch weer over God gaan!

B. Luiten ■

Zuiver spreken over God

Die klacht laat zich verstaan. Vorige keer liet ik zien, hoe mensmiddelpuntig er kan worden geboden. Alsof wij Gods activiteiten mogen laten opgaan in wat wij prettig vinden. Welnu, zo kan er ook worden geluisterd naar een preek, en kunnen predikers de fout maken daaraan tegemoet te komen. De mens maakt dan de dienst uit, letterlijk en figuurlijk. Thuisgekomen vraagt hij zich vooral af of alles ging naar zijn wensen.

In zo'n klimaat vallen teksten overboord. Vooral als het gaat over concrete kennis van zonde en noodzaak tot bekering. Nee, de hoorder wil een warme deken en een arm om zich heen. De prediker put zich uit in het zeggen van prettige dingen, die aansluiten bij onzekere gevoelens waardoor mensen altijd op zoek zijn naar bevestiging. Als die praktijk zich ergens voordoet (ik zeg met nadruk *als*), dan stem ik op afstand in met ieder protest daartegen.

Alleen, noem dat soort *mensgerichte* prediking niet 'therapeutisch' en nog minder 'psychologisch'. Iedere rechtgeaarde therapeut en psycholoog zou zich meteen distantiëren van een dergelijke aanpak, alsof hun vak zou bestaan uit het mensen naar de mond praten en hen warme dekens omslaan.

Dat is de moeite die ik heb met deze typeringen. *Uiteraard* zijn preken genezend voor ons mensen, *juist als ze over God gaan!* Hij is onze Heelmeester. 'Ik, de HEER, ben het die jullie geneest' (Ex. 15:26). Gebruik dat mooie woord dan niet voor slechte zaken. En laat je genezen! Stel je open voor heilzame, dat wil zeggen *helende* woorden.

Het hart eerst

Geen enkele nood in ons leven valt buiten het heil dat God geeft. Geen enkele kwaal wordt overgeslagen bij de genezing die Hij schenkt. God, die zelfs zijn eigen Zoon niet gespaard heeft, zal ons met Jezus Christus *alle* dingen schenken (Rom. 8:32).

Maar Hij geeft niet alle dingen tegelijk. Tijdens zijn leven op aarde heeft Jezus genezingen geschonken als een demonstratie van zijn heil. Wel zei Hij er vaak bij, er niet te veel over te praten. Hij wilde niet bekend worden als wonderdok-

ter, alleen voor allerlei kwalen, maar als de *Christus*, die ons genezing schenkt *in onze verhouding tot God!*

Al het overige wordt *daarbij* geschonken, tot en met een geheel vernieuwd lichaam, door het sterven heen. Genezing wordt totaal en radicaal: het bederf gaat helemaal uit ons lichaam, zo diep als het zit. *Maar de Heer geneest eerst ons hart.*

We hebben hier en nu niet de belofte van een gezond lichaam, maar wel van de heilige Geest die onze wil, die dood was, levend maakt. Het slechte in ons maakt Hij goed, het onwillige gewillig, het weerbarstige gehoorzaam (DL III/IV 11).

Deze belijdenistaal leren we in de Bijbel. De Heer geneest wie verbroken zijn en verzorgt hun diepe wonden, zie Psalm 147:3. Daar gaat het over teruggekeerde ballingen, die Hem opnieuw leren kennen. Evenzo in Jer. 3:22, waar tot de ballingen wordt geroepen: 'Kom terug, afvallige kinderen, ik zal jullie genezen van je ontrouw.'

De profeet Hosea, die het geestelijk overspel van het volk ingrijpend onder woorden moest brengen, mag eindigen met deze woorden van God: 'Ik genees hun ontrouw, mijn hart gaat naar hen uit' (Hos. 14:5).

Het is dus zaak om zó over genezing te praten: God geneest *ons leven*, Hij herstelt ons in de relatie met Zichzelf. Dat begint in het hart. Hij geeft ons hier en nu zijn heil te proeven, al is het nog vermengd met lijden, en Hij zal het voltooiën op de grote dag. Dan zal 'de zon stralend opgaan, de zon die gerechtigheid brengt en genezing in haar vleugels draagt' (Mal. 3:20). Tussentijds kan God allerlei wonderen doen en lichamelijk herstel geven, maar dat is niet beloofd en is altijd in voorlopigheid. Zolang wij hier leven zijn wij slechts een aarden pot voor de grote schat die de Heer daarin werkt (2Kor. 4). Scheuren vallen er zomaar in, scherven breken eraf. Vrijwel niemand heeft aan het eind van zijn jaren al zijn lichaamsdelen nog. Zo zijn wij hier en nu, kwetsbaar en vergankelijk, terwijl de Heer ons de genezing *van binnen* geeft.

Genezend evangelie

Dit zijn we met elkaar eens, neem ik aan. En toch, als het over deze genezing gaat, wordt het

vandaag anders gezegd dan enkele tientallen jaren geleden. Waarom? Ik denk, omdat er inderdaad meer behoefte is aan woorden, waarin een mens het 'heil' zich kan toe-eigenen. Zonder te vervallen in al te grote tegenstellingen, meen ik toch wel te mogen zeggen dat vroeger meer de neiging bestond om abstract te blijven en in de gebiedende wijs te spreken. Je moest vertrouwen op God en niet twijfelen aan zijn beloften. Dat geldt nog steeds, terwijl vandaag gevraagd wordt: 'hoe doe je dat?'. We mogen al onze zorgen op Hem wentelen, geweldig! Toch wordt er vandaag meer op in gegaan, hoe diep zorgen kunnen zitten. En hoe je die dan wentelt. Grote woorden worden vertaald in kleinere. Noem dat niet 'therapeutisch' of 'psychologisch', want het is geen vak apart, het komt mee in het spreken van God. Hij weet wie we zijn, Hij gaat in op onze innerlijke verdeeldheid en gebrokenheid.

Bezorgdheid kan veel met een mens doen. Het is een vorm van angst. Zorg is prima, maar bezorgdheid neemt je mee naar een piekeren zonder einde. Dat moet dus niet. Het is ook niet nodig. Maar hoe laat je het na? Het is een voorbeeld, er is veel meer te benoemen. Maar om hier even op door te gaan: bezorgdheid maakt een mens onzeker. Wie bezorgd is (over zichzelf, over ontwikkelingen, over de kerk, enz.) heeft steeds bevestiging nodig. Dat is heel sterk aanwezig. Mensen kijken naar anderen, om te zien of ze nog wel gewaardeerd worden. Ze doen hun uiterste best om die waardering te krijgen. Ontwikkelingen worden gewantrouwd, want die nemen het oude vertrouwde weg. Waar gaat het heen met de kerk? Enz. Bezorgdheid maakt dat een mens zijn onbevangenheid verliest. 'Uw vriendelijkheid zij alle mensen bekend', zegt de apostel Paulus. Maar daarvoor heb je ruimte nodig, innerlijke rust, anders zie je je naaste niet eens, je hoofd is vol met je eigen gedachten.

Aan deze mensen als u en ik wordt verkondigd, dat de Heer nabij is. Met de bedoeling, dat we in Hem onze vreugde vinden (Fil. 4:4-7). Hij is onze Schepper, Hij geeft ons het leven, wat hebben we dan goedkeuring van mensen nodig? Hij is onze reden van bestaan. Zodra we die ergens anders in zoeken (in anderen, in werk of waardering) zullen we die nooit vinden. Dit is niet therapeutisch, maar wel *helend*: de mens wordt hersteld in zijn relatie met God. Dat gebeurt door het evangelie én door concreet in te gaan op de vele kronkels in het denken van een mens. Zo wordt het harde zacht, het onwillige gewillig. Bezorgdheid is ook een vorm van hoogmoed. De bezorgde mens neemt tot uitgangspunt wat hij zelf aan (on)mogelijkheden ziet. Hij wil alle touwtjes in handen hebben, eerder heeft hij geen rust. Het kan *helend* zijn om dat zo eens te zeggen, om de mens te ontdekken aan zijn kleingeloof. Met de bedoeling dat zijn ogen open gaan en hij God ziet.

De bezorgde mens neemt zichzelf tot uitgangspunt, hij heeft te weinig ruimte om te zien wat God ook in anderen doet, in een andere tijd, op

een andere manier. Als het nodig is om dat in een preek te zeggen, moet iemand niet roepen dat dat 'te psychologisch' is. Want dat is dan wel een gemakkelijke dooddoener. Dit is geen psychologie, maar concrete toepassing van het eerste gebod om de mens te ontdekken aan zijn zonde en te genezen in zijn onrustige ziel.

Diep als een zwaard

Nu is het van belang om te zien, dat we op een andere manier wel dezelfde dingen kunnen zeggen. Vorige keer liet ik zien, dat het eeuwige evangelie ook gesproken kan worden in taal voor kinderen, zonder dat er iets van de hoogte of de diepte hoeft af te gaan. Een mens moet dan wel bereid zijn, als een kind te worden. Als hij zijn antenne afstemt op een beperkt, te persoonlijk bereik, gaat de boodschap langs hem heen en 'begint' de preek pas als de eenvoudige taal voorbij is.

Zo is het ook als dieper wordt ingegaan op wat Gods Woord in een mens doet. Een mens moet dan wel bereid zijn het menselijke onder ogen te zien. Als hij zijn antenne zo afstemt dat hij alleen hoort wat over God gezegd wordt, zal de preek langs hem heen gaan. 'Te therapeutisch' is dan vlug als oordeel erop geplakt, met een beschuldigende vinger naar de voorganger. Graag wil ik iedere gelovige uitnodigen om te horen wat *uit God* is, in welke taal het ook klinkt, of het in bekende woorden naar je toekomt of in nieuwe.

Vervolgens om het levendmakende, helende woord *zijn werk te laten doen*, je daar niet voor af te sluiten, ook niet als je wordt aangeraakt in je ziel.

Paulus schrijft: 'het Woord van God is werkzaam in u, die gelooft' (1Thes. 2:13). Juist zo bewijst het zich. Het gaat diep als een tweesnijdend zwaard, het dringt door 'tot waar ziel en geest, been en merg elkaar raken' (Hebr. 4:12). Wou iemand dan onaangedaan onder de preek vandaan komen? Ik vrees inderdaad dat die houding aanwezig is. Dat in de preek vooral naar bevestiging wordt gezocht. Even zwart-wit gesteld: men is al geheeld, nu moet alleen de preek dat nog bevestigen. Tja, dan is alles al gauw te therapeutisch, logisch. Maar wie de Bijbel kent weet, dat het niet de beste perioden waren onder Gods volk waarin zo werd gedacht. Paulus schrijft aan de gemeente te Korinte: 'u bent al helemaal verzadigd, u bent al rijk, u bent al koningen geworden zonder ons' (1Kor. 4:8). Zelf staat hij nog als dienaar midden in het proces van de verkondiging, van het aandringen op bekering, maar de gemeente is al verder. Toch heeft zij van de liefde nog niet veel begrepen, de liefde uit God en tot God, persoonlijk en in de ander. Juist daar begint het leven, dat evangelie wil klinken en bediend worden, in alle toonaarden.

Ds. Bas Luiten is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zwolle-Centrum.

Laagdrempelig I

Ineens was het er. Als een boktor in een oud kerkgebouw. Je kon de term overal horen. Niemand kon er meer omheen. Laagdrempelig. Er moest iets mee gedaan worden. Door middel van verlaging van de drempel van de kerkdienst moest de versteende en ontoegankelijke traditie van de kerk weer verstaanbaar en aansprekend worden voor mensen van deze tijd.

D. Griffioen ■

De eis van laagdrempeligheid werd overal dwingend en dreigend neergelegd. Kerkdiensten werden ervaren als eindeloze betreding van uitgesleten paden, standaardvormgeving volgens voorgeschreven formules, starre rituelen voor een groep ingewijden. Wat kunnen mensen die nul ervaring hebben met kerktaal ermee? Mensen voor wie elke zin, elk woord en elke handeling in de kerk een nieuwigheid is? De toegang tot het versteende gebeuren in de kerk moest lager worden, zo werd er geroepen. Alles wat er gebeurt in de kerk moest toegankelijk zijn voor iedereen, van binnen én van buiten de kerk. Als voorganger kon je er op áfgerekend worden: te veel kerktaal, te veel jargon. Een transparante liturgie, moderne, aansprekende liederen en meer muziek in de kerk! Dat werd de inzet. Laagdrempeligheid als boktor in eeuwenoude, massieve structuren. Liturgische nieuwbouw met als belangrijkste eis: toegankelijkheid voor iedereen, aantrekkelijk voor iedereen. De eisen waaraan een eigentijdse kerkdienst zou moeten voldoen werd in dit éne woord samengevat: laagdrempeligheid. In drie artikelen neem ik u mee in een korte reis langs de lotgevallen van deze term en laat u enige vergezichten zien in een kerkelijk landschap dat behoorlijk op de schop is gegaan.

Een levenswijsheid voor deze tijd?

Laat ik voorop stellen dat het diepste verlangen van iedere gelovige in de kerk zal zijn het goede nieuws van onze Heer te willen delen met iedereen. In verband daarmee werd geconstateerd dat de communicatie van het evangelie geblokkeerd zou zijn door te grote verschillen in vormen van stijl binnen en buiten de kerk. De cultuur in de kerk zou verworden zijn tot een subcultuur, en dan ook nog versteend. Initiatieven tot vernieuwing kregen te maken met een tegengesteld verschijnsel: verzuring. Modernisering van de liturgie dreigde te verstikken in een zuur klimaat waarin geen verandering mogelijk was. In veel kerken heerste de

drang tot behoud van kerkelijke traditie: alle vormen moesten bij het oude blijven, zelfs het taalgebruik in de kerk ontwikkelde niet mee op de golven van de moderne tijd. Nu de christelijke kerk na meer dan een halve eeuw secularisatie door de helft van de Nederlandse bevolking als een historisch reservaat van conservatieven en fundamentalisten wordt gezien, maakt de eis van laagdrempeligheid ons bewust van de kloof die er is tussen de culturen binnen en buiten de kerk. Wil de kerk van onze Heer in onze tijd weer iets te zeggen hebben voor mensen die totaal vervreemd zijn van God en van de Bijbel, dan moet álles wat gezegd en gedaan wordt in de kerkdienst weer voor iedereen toegankelijk gemaakt worden, zo stelt de eis van de laagdrempeligheid. Kerkdiensten moeten niet alleen betekenis hebben voor mensen die in de kerk zijn opgegroeid. De mensen buiten de gemeente voelen zich, zo wordt gezegd, absoluut niet aangetrokken tot een gebeuren dat alleen maar begrepen kan worden door de 'incrowd', de kerkmensen zelf. Dat maakt de drempel zo hoog tussen kerk en wereld. Welnu, omláág met die drempel - om de communicatie tussen kerk en wereld weer mogelijk te maken en de kerk aantrekkelijk te maken voor mensen van buiten af.

kerkdiensten moeten niet alleen betekenis hebben voor mensen die in de kerk zijn opgegroeid

Niet de motivatie van kerkgangers om buitenstaanders mee te nemen naar de kerk, niet de gedachte dat ze niet welkom zouden zijn in de kerk werd als oorzaak aangewezen. De totale sfeer in de kerkdiensten moest radicaal veranderen. Dát zou, volgens de profeten van de laagdrempeligheid, de buitenstaanders naar onze

kerkdiensten lokken. Zo niet, dan zou de gereformeerde kerkdienst zich langzaam maar zeker uit de religieuze markt prijzen.

Verschillende motieven

Soms hoor je dat de kerkdienst niet gezellig genoeg zou zijn. Te zware onderwerpen, te veel dogmatiek, te veel traditie. Daardoor missen we de aansluiting met het postmoderne levensgevoel. In de muziek van de kerk zouden de mensen van deze tijd ook absoluut geen aansluiting meer vinden. De sfeer tijdens de kerkdiensten geeft buitenstaanders geen gevoel van veiligheid en gastvrijheid. De preken zouden vooral gericht zijn op de gelovige kerkleden (de ingewijden) en te weinig aansprekend zijn voor de buitenstaanders, de vervreemden, de zoekenden. Preken moeten aansprekende toespraken zijn en muziek hedendaags en inspirerend. Alles moest simpeler en boeiender. Onze tijd vraagt om vlekkeloze, gladde presentaties en professioneel doordacht entertainment. Inhoudelijk zou het moeten gaan over persoonlijk geluk, zinvolle identiteit en het leggen van relaties.

Soms werd de keiharde eis gesteld dat er in onze kerken een grote verandering zou moeten plaatsvinden: breek de muren van de traditie volledig af! Niet alleen de vormen, maar ook de boodschap van de kerk zou moeten worden aangepast aan deze tijd. Anders zou de kerk, zo is het geschetste doemscenario, binnenkort ophouden te bestaan. Daarbij gaat het niet alleen om het lokken van buitenstaanders, maar ook om het vasthouden van de leden van de kerk: die houden het ook niet vol te leven in twee culturen die gescheiden zijn en niet meer met elkaar matchen: de kerkelijke cultuur van vroeger, en de postmoderne cultuur van deze tijd. Laagdrempeligheid komt dan ook neer op het zó veranderen van de cultuur van de kerk dat het zich steeds verstaat met de cultuur om de kerk heen, het komt neer op het veranderen van de complete cultuur van een oude traditionele kerk.

Anderen zwaaien met het vaandel van de laagdrempeligheid om de verburgerlijking van de kerken om te buigen. De kerken van de gereformeerde gezindte zouden te zeer verweven zijn met één sociale laag in de maatschappij: de bovenste laag van de middenklasse. De lagere en hogere 'klassen' zouden zich onmogelijk kunnen identificeren met deze 'groepskerk'. Ter vergelijking wordt wel op een bekend verschijnsel in de evangeliën gewezen. Daar vinden we ook elementen van geestelijke groepen, die samenvallen met de lagen van het godsdienstige en het maatschappelijke leven. De Farizeeën hielden het ideaal van de hogere geestelijke elite krampachtig vast. Ze keken neer op de volgelingen van Jezus, die langzamerhand een niet te ontkennen groep vormde, bestaande uit vissers, tollenaars en anderen uit de lagere kringen.

Er zijn ook kerkmensen die ideeën hebben

over laagdrempeligheid in de kerk van deze tijd om echt iets te betekenen voor de maatschappelijk ontspoorde, de uitgespuugde, de zedelijk ontwrichte en mensen die een leven leiden dat afwijkend is van de maatschappelijke norm. Ook deze mensen zouden zich thuis moeten kunnen voelen in een kerk vol met 'normale' mensen.

Laagdrempelig in de praktijk

Veel experimenten zijn van start gegaan om de kerkelijke drempels te verlagen om het voor de buitenstaanders mogelijk te maken weer kerkganger te worden. Kerkplantingsprojecten, in de laatste jaren opgestart in de sterk geseculariseerde stedelijke gebieden, liepen daarbij voorop. Maar ook in veel gewone kerken in de rustige provinciesteden en dorpen groeide het besef dat iedere gemeente van Christus een Woord voor de wereld heeft en daarom missionair moet zijn.

aantrekkelijk en herkenbaar voor de moderne mens, dat werd het motto

Vanuit Amerika waaiden succesverhalen over van Willow Creek Community Church bij Chicago (olv. Bill Hybels), van de Saddleback Community Church in Orange County, California (olv. Rick Warren) en van de Crystal Cathedral (olv. vader Robert en zoon Bobby Schuller). Ook in ons land zijn opvallende groeikerken ontstaan. Dit zijn kerken die meestal van nul gestart zijn en binnen de kortste keren uitgroeiden tot megakerken met honderden of duizenden leden en een veelvoud aan kerkangars. De achterliggende filosofie is even kort als duidelijk: 'onkerkelijke' mensen zouden tot geloof komen als het evangelie op luchthartige en aansprekende wijze gepresenteerd zou worden in een omgeving waarin niet veel meer herinnert aan een traditionele kerkdienst. De muziek werd eigentijds en kreeg een professionele uitstraling. Het karakter van de liederen is te typeren als onze 'opwekkingsliederen'. De teksten van de liederen moesten tot in de puntjes doorzichtig zijn en vooral veel aandacht geven aan de mens. Aantrekkelijk en herkenbaar voor de moderne mens, dat werd het motto. Als geheel zou de kerk weer een hartelijke omgeving moeten zijn voor de 'zoekers' en mensen die om welke reden dan ook van de kerk vervreemd zijn.

Deze strategie, die soms zeer succesvol bleek, richtte zich op het 'seeker-friendly' maken van kerkdiensten. Er ontstonden kerkdiensten die in alles gericht zijn op de kerkbinnentreders, de gasten en de zoekers. Kerkangars die dat niet lustten, moesten hun eigen traditionele ding maar elders zoeken! B. Luiten wijst er in *De Reformatie* (jrg. 83, nr 10, 8 dec. 2007, p. 163) op dat in deze sfeer ook de jeugdkerken zijn ontstaan, omdat de gebruikelijke kerkdiensten niet passend meer zouden zijn bij de

levenssfeer van de jeugd. Deze diensten werden gemotiveerd door de eis van exclusieve aandacht voor de jeugd als aparte groep. Tegelijk bleken deze diensten de behoudzucht van traditionele kerkgangers te willen doorbreken. De vele experimenten leverden nieuwe termen op: 'open diensten', 'zoekersdiensten', 'diensten met belangstellenden', 'diensten met gasten', 'vriendendiensten', 'themadiensten'. Langzamerhand is wel duidelijk geworden dat elke aanduiding zijn beperking heeft. Een kerkdienst waar iedereen welkom is, is nog niet meteen een 'open' dienst. Een dienst met gasten geeft nog geen garantie dat deze gasten zich ook 'thuis' voelen. Hoe groot is het percentage 'vrienden' in een dienst die wijd en zijd aangekondigd werd als 'vriendendienst'? Luiten meldt dat de naam 'vriendendienst' inmiddels wijd verbreid geraakt is. Het is toch ook de bedoeling dat iedereen zijn vrienden, burens en collega's uitnodigt om mee te gaan naar de kerk? En dat de 'gastheer' of 'gastvrouw' de gids is die met hen meegaat en waar nodig uitleg geeft en ook verantwoordelijk is voor de nazorg en het vervolggesprek. En weer klinkt het toverwoord 'laagdrempeligheid' wat betreft vorm en inhoud om al dit soort diensten een kans van slagen te geven.

Tim Keller

Vanuit de jarenlange ervaring van ds. Tim Keller in *Redeemer Presbyterian Church* in Manhattan, New York, is aangetoond dat de tweedeling tussen 'traditionele diensten' en 'seeker-friendly-services' (of hoe die 'vriendendiensten' ook genoemd worden) alleen maar schadelijk kan zijn voor de gemeentevorming. *Redeemer*

brenkt al jaren in praktijk dat er één kerkdienst georganiseerd wordt waar de *ongelovigen* en de *gelovigen* beiden hetzelfde evangelie van de genade horen. Er bestaat volgens *Redeemer* geen verschil van niveau in de presentatie van het evangelie voor hen die (nog) niet geloven en zij die verder opgebouwd moeten worden in het geloof. Luiten noemt dat ook expliciet: breng hen beiden in contact met de Heer. *Breng hen in het feest van de genade* (p.163). Er moet bij de strategie van *Redeemer* in New York wel opgemerkt worden dat deze kerk in downtown Manhattan mikt op moderne jonge mensen, studenten, hoog opgeleide yup-achtige mensen met hogere inkomens. Men richt zich niet uitsluitend op één bepaalde laag van de stadsbevolking, maar de praktijk leert dat het er wel van komt. In de verschillende dependances van *Redeemer* in de buitenwijken en andere wijken van New York richt men zich in de praktijk op weer andere doelgroepen van de bevolking. De strategische benaderingswijze van *Redeemer* laat zien dat er diep is nagedacht over de vraag hoe de onkerkelijke 'Harry and Sally' naar de kerk te nodigen en hoe hen daar te ontvangen met aansprekende, bijbels verantwoorde inhoud en vormen. Daar kunnen wij in Nederland inderdaad wel wat van leren, zoals dat trouwens ook gebeurd in onze gemeentestichtingprojecten, met name in de Stadshartkerk te Amstelveen. Het is, in verband daarmee, van belang de goede invulling van *laagdrempeligheid* nader onder woorden te brengen.

Dr. Dirk Griffioen is predikant van de Gereformeerde Kerk van Vrouwenpolder. Hij specialiseerde zich in missiologie en godsdiensttheologie.

HOOFDREDACTEUR:

Prof. Dr. B. Kamphuis, coördinator
'Achtergronden'

EINDREDACTEUR:

Dr. A.L.Th. de Bruijne

OVERIGE REDACTIELEDEN:

Dr. E.A. de Boer, coördinator 'Meditatief',
Drs. I.D. Haarsma, Prof. Dr. G. Kwakkel,
Drs. B. Luiten, coördinator 'Kerkelijk leven'
en 'Wandelen met God',
Prof. dr. S. Griffioen, J. Westert, coördinator
'Samenleving'.

MEDEWERKERS:

J.J.D. Baas, coördinator 'Opvoeding en
onderwijs', J.M. de Jong, rubriek 'Kunst',
Ds. G. Riemer, coördinator 'Van binnen
naar buiten', Dr. J. Smelik, rubriek 'Kerk
en muziek', Drs. H. Veldman, rubriek
'Kort historisch'.

BESTUURSLEDEN STICHTING

DE REFORMATIE:

A. Verhoeff (voorzitter),
Drs. B. Bos (secretaris),
F.H. Haveman (penningmeester)

BLADMANAGEMENT:

Mevrouw M.T. Kremer
Scholma Druk bv, Postbus 7
9780 AA Bedum, tel. 050 3013636
Alle stukken voor de redactie bij voorkeur per
E-mail: reformatie@scholma.nl, ingeval per
post via bovengenoemde postbus.
Uitgever: Print Media bv, Bedum
Technische realisatie:
Scholma Druk bv, Bedum

ADMINISTRATIE EN

ADVERTENTIES:

Scholma Druk, postbus 7,
9780 AA Bedum.
Telefoon: 050 - 3013636.
Fax: 050 - 3012732
(o.v.v. Reformatie).
E-mail: reformatie@scholma.nl
Aanlevering advertenties in overleg.
ING Bank: 66.30.92.620

ABONNEMENTSPRIJZEN:

€ 49,95 per jaar
studenten € 19,50;
buitenland € 130,00
- abonnementsjaar loopt van
1 januari t/m 31 december

- opzegging van het abonnement dient
1 maand voor aanvang van het nieuwe
abonnementsjaar schriftelijk of per
e-mail te geschieden (voor 1 december)

Losse nummers € 1,50 (incl. porto).

De Reformatie is op Daisy cd-
rom verkrijgbaar bij de Chr.
Blindenbibliotheek voor blinden
en slechtzienden.
Tel. (0341) 565499.

ADVERTENTIES (acquisitie en verkoop):

J. Hoogenboom, tel. 050-4091204,
fax 050-4091252
e-mail: info@hoogenboom-communicatie.nl
Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uit-
gever is het niet toegestaan artikelen uit dit
blad over te nemen.

Web: www.dereformatie.nl
ISSN 0165-5191

Waarom alle Kretenzers leugenaars zijn

Tijdens onze huwelijksreis naar het zonnige eiland Kreta hadden mijn vrouw en ik voor drie dagen een auto gehuurd. We waren 's morgens al vroeg op pad gegaan voor een bezoek aan het hooggelegen plateau van Lassithi in het Ida-gebergte. Daar bevindt zich een grot waar, althans volgens de Griekse mythologie, de oppergod Zeus vlak na zijn geboorte door zijn moeder verborgen en later door zorgzame nimfen grootgebracht zou zijn. Onderweg hadden we snel nog wat proviand ingeslagen bij een plaatselijk winkeltje. Daar bleek ik mijn portemonnee te hebben laten liggen. Grote schrik zodra we dat ontdekten! Spoorlags teruggekeerd, informeerde ik zonder al te veel hoop bij de winkelier naar mijn verloren portemonnee. Die was keurig in een lade onder de houten toonbank gelegd totdat de wet-tige eigenaar zich weer zou melden. Goudeerlijke mensen, die Kretenzers!

P.H.R. van Houwelingen ■

Waarom had ik eigenlijk zo weinig verwacht van de eerlijkheid op het eiland Kreta? Omdat Paulus in zijn pastorale instructiebrief aan Titus alle Kretenzers leugenaars noemt. Dat is een forse uitspraak, zeker voor iemand die zelf waarschijnlijk nooit op Kreta geweest was. We krijgen namelijk niet de indruk dat de apostel Paulus de situatie daar uit eigen ervaring kende. Hij had juist zijn medewerker Titus op het eiland gestationeerd, met de opdracht de christelijke gemeenten daar te ondersteunen en in alle steden oudsten aan te stellen. Eén van de redenen was dat er bepaalde tegensprekers op Kreta actief waren, die overal verwarring en onrust zaaiden. Door de missie van Titus moesten deze tegensprekers tot zwijgen worden gebracht. Met een treffend citaat over de Kretenzische volksaard, nog wel afkomstig van een beroemde Kretenzer, geeft de apostel Paulus aan hoe nodig dat laatste is:

Iemand van hen, hun eigen profeet, heeft gezegd: 'Kretenzers zijn onverbeterlijke leugenaars, wilde beesten, vadsige vreters'. Dit is een waar getuigenis. (Tit. 1:12-13a).

Dit citaat vormt een dactylische hexameter in het Grieks, dat is een dichtregel met een vast metrum van zes versvoeten. Veel epische gedichten uit de oudheid, zoals de Ilias en de Odyssee van Homerus en de Aeneis van Vergilius, zijn in deze vorm geschreven. De door

Paulus geciteerde uitspraak over Kretenzers wordt toegeschreven aan Epimenides van Knossos (op Kreta), een dichter-filosoof uit de vijfde of zesde eeuw voor Chr. (dit gebeurt voor het eerst door Clemens van Alexandrië, *Weefsels*, I 59,1). Helaas is de oorspronkelijke context verloren gegaan, maar algemeen wordt aangenomen dat het citaat afkomstig is uit een werk van Epimenides waarvan de titel hetzij 'Theogonie', hetzij 'Orakels' moet hebben geluid. Het eerste gedeelte, over de leugenachtigheid van de Kretenzers, komt terug in de wel bewaard gebleven Hymne op Zeus van de Griekse hofdichter Callimachus uit de derde eeuw voor Chr. Toch is het onaannemelijk dat Callimachus de bron van het hele citaat was en het zou dan ook onjuist zijn de toepassing ervan uitsluitend te zoeken in de Kretenzische leugenachtigheid (Faber).

Epimenides gold in de oudheid als een 'goddelijke man', die zowel profetische als priesterlijke trekken vertoonde (Plato noemt hem expliciet *theios anēr* in zijn dialoog *Wetten* I 642 D-E). Door hem als hun profeet te betitelen, sluit Paulus zich waarschijnlijk eerst aan bij de eigen pretentie van de Kretenzers om vervolgens zonder bezwaar te kunnen beweren dat de profetische woorden van Epimenides bewaarheid zijn. Als geboren jood maar tegelijkertijd gedrenkt in de hellenistische cultuur van de stad Tarsus, geeft Paulus herhaaldelijk

blijk van gedegen scholing in de Griekse letteren (Hnd. 17:28; 1 Kor. 15:33; Tit. 1:12; zie verder Hock en ook Vegge). Hij kan dichtregels zoals die van Epimenides dus heel goed 'van school uit' meegekregen hebben en hij was ongetwijfeld in staat zulke wijsheden op het juiste moment uit het geheugen te debiteren. In dit geval is het vooral treffend dat juist een Griekse dichter van Kretenzische afkomst kritiek op de Kretenzers heeft geformuleerd die door Paulus moeiteloos kon worden toegepast in de situatie waarmee zijn medewerker Titus op het eiland Kreta werd geconfronteerd. Alledrie de poëtische kwalificaties van Epimenides blijken bij nader toezien zowel voor de Kretenzers in algemene zin als voor de Kretenzische tegensprekers in het bijzonder te gelden:

- Onverbeterlijke leugenaars (*aei pseusthai*). In het Grieks bestaat zelfs een werkwoord, *krètizein*, dat betekent: liegen als een Kretenzer. Hier kan het gebruik door Callimachus verhelderend zijn. In zijn *Hymne op Zeus* refereert hij eraan dat men pretendeerde dat de oppergod Zeus niet alleen grootgebracht was op Kreta maar daar ook gestorven zou zijn. 'De Kretenzers hebben voor u een graf geconstrueerd, maar gij zijt niet gestorven, want gij zijt eeuwig' (geannoteerde vertaling in Van der Horst). Omdat zij zich verzetten tegen de traditionele mythen over de Olympische goden, zijn alle Kretenzers notoire leugenaars! En dat terwijl van de enige ware God al bij de introductie van deze brief gezegd was dat Hij de God is die nooit liegt (*ho apseudès theos*; Tit. 1:2). Titus moet opkomen voor de waarheid van het evangelie. De tegensprekers zijn Kretenzische leugenaars, zolang zij zich willens en wetens blijven verzetten tegen de waarheid die de enige ware God in de wereld laat verkondigen.
- Wilde beesten (*kaka thèria*). Volgens verschillende auteurs uit de oudheid zouden er op het eiland Kreta geen wilde dieren te vinden zijn. Er kwamen geen wolven, beren of andere roofdieren voor, alleen een giftige krabbensoort (aldus Plinius, *De wereld* VIII 83; Plutarchus, *Moralia* 86 C, noemt het eiland zelfs in één woord 'dierloos' (*athèros*)). De wilde beesten op Kreta zijn dus geen dieren, maar mensen die beestachtig tekeer gaan. Dit sluit aan bij de slechte reputatie die de Kretenzers hadden opgebouwd vanwege hun barbaarse gedrag. Ook van de tegensprekers kan gezegd worden dat zij als beesten tekeer gaan. In vers 10 waren ze ongezeglijk genoemd. Ook de beschuldiging van oneerlijke winst kan hiermee te maken hebben. Het zijn gevaarlijke roofdieren, altijd op zoek naar prooi. Daartegenover moet Titus op Kreta propageren dat men zichzelf onder controle houdt (Tit. 1:6; 2:4.6).

- Vadsige vreters (letterlijk: 'buiken zonder werk' (*gasteres argai*)). De buik staat model voor gulzigheid. Wie dan bovendien nog onvoldoende beweging neemt, wordt vanzelf een luie veelvraat. Vergelijk wat Paulus schrijft over de vijanden van het kruis van Christus: *Hun god is hun buik, hun eer is schaamteloosheid en hun aandacht is alleen gericht op aardse zaken* (Fil. 3,19). Die aardsgelzindheid komt ook naar voren in de tekst die vermoedelijk als model diende voor de dichtregel van Epimenides, namelijk de *Theogonie* van Hesiodus uit de achtste eeuw voor Chr. Zijn leerdicht over de afkomst van de Olympische goden begint wanneer de zingende dochters van Zeus zich tot mensen richten met de aanspraak: 'Herders van de wildernis, berispelijke boosdoeners, niet meer dan buiken'. Ook bij Kretenzers gaat de buik voorop. Wat zegt dit over de tegensprekers? Misschien wordt verwezen naar de voedselvoorschriften die impliciet in vers 15 ter sprake komen; reiniging van zowel hun verstand als hun geweten is noodzakelijk (De Villiers). Vers 16 zegt expliciet dat de tegensprekers ongeschikt zijn tot enig goed werk. Omgekeerd moet Titus de mensen op Kreta voorhouden dat Christus Jezus een volk vormt dat ijverig is in goede werken.

Indien iemand beweert te liegen, is dan wat hij zegt de waarheid of niet? Dit vraagstuk, in de logica bekend als de leugenaarsparadox, houdt al vanaf de oudheid vele gemoederen bezig. De door Paulus geciteerde dichtregel van Epimenides wordt vaak als vroeg voorbeeld van zo'n leugenaarsparadox aangehaald. De dichter zegt dat alle Kretenzers leugenaars zijn. Omdat hij uit Kreta afkomstig was, zou hij zelf ook tot die leugenaars behoren. Maar dan worden alle Kretenzers opeens waarheidssprekers...

Is het citaat van een Kretenzer over liegende Kretenzers nu waar of niet? In dit verband wordt het interessant dat de brief aan Titus meteen vervolgt met de woorden: *Dit is een waar getuigenis*. Hanson oppert de gedachte dat de auteur hiermee logische verwarring wil voorkomen, namelijk door uitdrukkelijk te verklaren dat deze Kretenzer tenminste de waarheid heeft gesproken. Gray verdedigt een andere mogelijkheid. De toevoeging zou door de auteur ook ironisch bedoeld kunnen zijn; volgens hem kunnen zulke paradoxale redeneringen, waarvan de welbespraakte dwaalleraars op Kreta ook graag gebruikmaakten, alleen maar tot nutteloze discussies leiden (verg. Thielson). In de tekst ligt een verbinding tussen deze profeet onder de Kretenzers en zijn getuigenis (*marturia*) echter het meest voor de hand: het citaat wordt door Paulus opgevoerd als een profetisch getuigenis over de situatie op Kreta waarin de waarheid aan het licht komt, zoals er meer profeten tegen wil en dank ware woorden gesproken hebben (te denken is bijvoorbeeld aan Bileam en Kajafas).

Dat alle Kretenzers leugenaars zijn, is dus noch een toeristische ervaringswijsheid noch een logische breinbreker. Het gaat om de uitspraak van een van de eilandbewoners zelf, door Paulus geciteerd als een profetisch getuigenis waarin de waarheid aan het licht komt. De waarheid namelijk over een leugenachtige samenleving, over mensen die beestachtig tekeer gaan, over vergoddelijking van de buik. Komt dat uitsluitend voor op Kreta, zodat alleen daar tegensprekers aan het woord kwamen? Volgens Kidd worden de drie negatieve eigenschappen die hier naar voren komen als het ware positief gespiegeld in het drietal hellenistische maar tegelijkertijd christelijke deugden dat Paulus opsomt in Titus 2:12: wij moeten verstandig (*soofronoos*), rechtvaardig (*dikaioos*) en vroom (*euseboos*) leven in deze wereld. Zo leven is blijkbaar niet beperkt tot een zonnig eiland. Hopelijk laten daarom niet alleen Kretenzers, maar ook vele andere wereldburgers zich aanspreken door de waarheid van God, die inderdaad nooit liegt.

Prof. dr. Rob van Houwelingen is hoogleraar Nieuwe Testament aan de Theologische Universiteit te Kampen. Hij werkt momenteel aan een commentaar op de Pastorale Brieven, dat zijn Paulus' brieven aan Timoteüs en Titus (zie www.kok.nl/CNT-serie).

Geciteerde literatuur:

- R. Faber, 'Evil Beasts, Lazy Gluttons': A Neglected Theme in the Epistle to Titus, *Westminster Theological Journal* 67 (2005): 135-145.
 P. Gray, The Liar Paradox and the Letter to Titus, *The Catholic Biblical Quarterly* 69 (2007): 302-314.
 R.F. Hock, Paul and Greco-Roman Education, in: J.P. Sampley, (ed.), *Paul in the Greco-Roman World. A Handbook*. Harrisburg: Trinity Press, 2003, 198-227.
 A.T. Hanson, *The Pastoral Letters*. (New Century Bible Commentary). London: Marshall, Morgan & Scott, 1982.
 P.W. van der Horst, *Bronnen voor de studie van de wereld van het vroege christendom. Joodse en pagane teksten uit de periode van Alexander de Grote tot keizer Constantijn*. Deel 2: Pagane bronnen. Kampen: Kok, 1997.
 R.M. Kidd, Titus as Apologia: Grace for Liars, Beasts, and Bellies, *Horizons in Biblical Theology* 21 (1999): 185-209.
 A.C. Thiselton, The Logical Role of the Liar Paradox in Titus 1:12, 13: A Dissent from the Commentaries in the Light of Philosophical and Logical Analysis, *Biblical Interpretation* 2 (1994): 207-223.
 T. Vegge, *Paulus und das antike Schulwesen. Schule und Bildung des Paulus*. Berlin: De Gruyter, 2006.
 P.G.R. de Villiers, A Pauline Letter and a Pagan Prophet, *Acta Patristica et Byzantina* 11 (2000): 74-92.

PERSBERICHT

Driestar educatief, SGJ en Eleos slaan handen ineen voor hulp aan zorgleerlingen

Driestar educatief, SGJ en Eleos zetten zich gezamenlijk in om snel kwalitatief goede en passende hulp te kunnen verlenen aan zorgleerlingen (en hun ouders) in het christelijk primair, voortgezet en speciaal onderwijs. Hiertoe hebben de drie organisaties een samenwerkingsovereenkomst gesloten.

De overeenkomst betekent een versteviging van al bestaande contacten tussen de organisaties en vindt plaats in het kader van het project *Passend Onderwijs* van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Passend onderwijs gaat over leerlingen die door een stoornis of handicap geen regulier onderwijs kunnen volgen. Zij volgen aangepast onderwijs op een reguliere school, of zitten in het speciaal onderwijs.

Passend Onderwijs heeft als doel de toegankelijkheid en de kwaliteit van de hulp aan deze zorgleerlingen en hun ouders te verbeteren. Op dit moment staat een groot aantal zorgleerlingen op een wachtlijst voor hulp, gaat helemaal niet naar school of presteert zwak op school. Voor ouders blijkt het bovendien lastig om voor hun kind de juiste zorg te vinden. Onderwijskundige en pedagogische leerlingenzorg, jeugdzorg en jeugd-GGZ moeten via één loket toegankelijk worden gemaakt. Hierdoor vinden ouders eenvoudiger de passende aanpak voor hun kind. Ook leerkrachten moeten sneller en beter toegang krijgen tot informatie en advies over hulpverleningsmogelijkheden aan hun zorgleerlingen.

Voor meer informatie:

De heer J.F. Voorthuyzen, directeur begeleiding Driestar educatief, tel. (0180) 44 26 09 of 06 52581 142, mail J.F.Voorthuyzen@driestar-educatief.nl.

W. Tiekstra ■

PERSBERICHT

Aanmelding studenten TU

De rector van de Theologische Universiteit verzoekt aspirant-studenten die de vooropleiding klassieke talen, de bachelor, de predikantsmaster of de master algemeen in het studiejaar 2008-2009 willen volgen, zich schriftelijk of via e-mail aan te melden. Geef daarbij aan welk diploma je hebt behaald, of binnenkort denkt te behalen. Vermeld ook voor welke opleiding je je inschrijft.

Nieuw op de TU: eenjarige master

Per september start de Theologische Universiteit met de eenjarige master. Deze opleiding kan je doen nadat je de bachelor theologie hebt gedaan. Voor studenten van de TU geldt dat je rechtstreeks kan doorstromen naar deze master. Heb je elders een bachelor theologie gehaald dan wordt er een Pre-master voor je samengesteld. De omvang van de Pre-master is afhankelijk van je vooropleiding(en).

Wil je nog meer informatie? Woensdag 25 juni ben je vanaf 14.30 uur welkom op de TU voor informatie over de eenjarige master en universiteit zelf.

Het adres voor de aanmelding is: Theologische Universiteit, studentenzaken, Broederweg 15, 8261 GS KAMPEN. Via email: tbruinsma@tukampen.nl. Tel. 038-4471710

Zuidhorn - beroepen:
D. Noort te Eindhoven

Bunschoten-Oost - bedankt voor beroep:
R.H. Knigge te Amsterdam-Zuid/West

Heeft u problemen bij het opvoeden van uw kind of is de relatie tussen u en uw kind verstoord? Neem dan contact op met SGJ Toegang.

**OPVOEDEN
is mensenwerk**

Professionele hulp voor christenen

033 - 475 33 00
www.sgj.nl

www.geefzicht.nl
Giro 131
Dark & Light, Veenendaal

**Geef zicht aan blinden
in Azië en Afrika**

Geef om kinderen

Red een Kind helpt kinderen. Met uw hulp geven wij voedsel, zorg en onderwijs. Samen met u geven we hen de kans op een goede toekomst. Dat kan al voor € 22,50 per maand.

www.redeenkind.nl

tel. 038 - 4604648 • giro 1599333 • Zwolle